

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МОВНОГО МАТЕРІАЛУ В ПРАЦЯХ О. О. ШАХМАТОВА

У статті обґрунтовано доцільність лінгвісториографічного дослідження ролі прийому систематизації знань у зародженні й становленні лінгвістичних концепцій. Показано, як плідне застосування О. О. Шахматовим прийому систематизації сприяло цілісному дослідженню історії фонетичних систем східнослов'янських мов.

Ключові слова: систематизація матеріалу, лінгвісториографічний аспект, історія фонетичних систем східнослов'янських мов, концепція взаємодії вокалізму і консонантизму.

Як відзначається в науковій літературі, систематизація матеріалу (знань) є необхідною та суттєвою стороною процесу пізнання¹. Великого значення прийому систематизації надавали філософи та логіки минулого (зокрема, Р. Декарт, І. Кант), вважаючи систематизацію необхідною умовою успішності в пізнанні та включаючи її в зміст наукового методу.

Результатом систематизації є узагальнення знань і створення впорядкованих систем, у яких кожний елемент посідає чітко визначене місце. Отже, у систематизації виділяють два логічні процеси: упорядкування та узагальнення знань². Мета систематизації — об'єднати значну кількість об'єктів або знань про них у певні групи, дати останнім ієрархію³.

Немає сумніву, що акцентування уваги на прийомі систематизації дозволяє розкрити важливі закономірності зародження й становлення мовознавчих концепцій. Наш аналіз свідчить, що в прийомі систематизації виявляється специфіка тієї або іншої лінгвістичної школи, того чи іншого напрямку в мовознавстві; певні особливості в застосуванні прийому систематизації притаманні й окремим лінгвістам.

Проте в лінгвісториографічних дослідженнях цей аспект відбився лише частково, і, отже, прийом систематизації в історії мовознавства вивчено недостатньо. Спеціальних студій, присвячених цьому прийому в історії українського та російського мовознавства, на жаль, майже немає. Винятком є наша стаття про систематизацію історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні⁴.

¹ Ключковская Р. Д. Систематизация знаний как логический процесс // Анализ системы научного знания / Под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. — Саратов, 1976. — С. 48.

² Там же; Подкорытов Г. А. О природе научного метода. — Ленинград, 1988. — С. 194–198.

³ Подкорытов Г. А. Знач. праця. — С. 199.

⁴ Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. — К., 2004. — С. 173–180.

У сучасних працях з лінгвістичної історіографії відзначено, що представники другого періоду порівняльно-історичного мовознавства в Україні та Росії (70-і рр. XIX ст. — 30-і рр. XX ст.) залучали великий, різноманітний фактичний матеріал — значно ширший, ніж у студіях компаративістів першого періоду (20–60-х рр. XIX ст.). Такий матеріал міг стати науково значущим лише за умови вправної систематизації⁵.

Цей висновок великою мірою можна поширити на вчених Московської лінгвістичної (фортунатовської) школи. Здійснений нами аналіз праць П. Ф. Фортунатова та його учнів, насамперед О. О. Шахматова (1864—1920), засвідчив: глибина, повнота й оригінальність висунутих ними тверджень багато в чому були зумовлені плідним застосуванням прийому систематизації мовного матеріалу⁶.

За словами В. В. Колесова, своєрідним «полігоном» для порівняльно-історичного методу в XIX ст. — 30-х рр. XX ст. була історична фонетика⁷. Оскільки переважна більшість історико-фонетичних студій учених Московської школи виконана на матеріалі східнослов'янських мов, ми, розглядаючи питання про систематизацію мовного матеріалу в науковій спадщині вчених зазначеної школи, спиралися саме на цей матеріал. Результати нашого дослідження, які досі залишалися в рукописі⁸, у пропонованій статті викладено в доповненому вигляді. Її актуальність зумовлена 1) актуальністю висвітлення особливостей прийому систематизації мовного матеріалу в лінгвістичноісторичному аспекті, 2) значущістю внеску представників Московської школи, насамперед Шахматова, у вдосконалення цього прийому.

Наша стаття ставить за мету показати, як плідне застосування Шахматовим прийому систематизації сприяло концептуальному, цілісному дослідженню історії фонетичних систем східнослов'янських мов.

Шахматов добре усвідомлював важливість як упорядкування, так і узагальнення знань, приділяючи останньому процесові особливу увагу. «Дослідникові необхідно іноді скинути з себе окови фактів, що видаються очевидними, і вдатися до наукових узагальнень», — писав він⁹. У зв'язку з цим доречно відзначити, що, за Шахматовим, саме історичний підхід до мовного матеріалу є необхідною умовою високого рівня узагальнення і що при описовому викладі застосування прийому узагальнення неможливе без звернення до мовної історії.

Історико-фонетичний матеріал свідчить, що найвищого рівня узагальнення Московська школа досягла в шахматовській концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. Ця концепція побудована майже виключно на сучасному діалектному матеріалі. Використання даних сучасних го-

⁵ Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : Історія лінгвістичної думки.— К., 1985.— С. 138–139.

⁶ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) : Дис. ... д-ра філол. наук.— К., 1998.— С. 330–337.

⁷ Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни // Наука спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук.— К., 1985.— С. 25.

⁸ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження...

⁹ Шахматов А. А. [Рец. на:] Зеленин Д. К. Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации.— СПб., 1913 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1915.— Т. 20. Кн. 3.— С. 338.

ворів як пріоритетного джерела вивчення історії мови й було необхідною умовою того високого рівня узагальнення, який спостерігається в працях Шахматова.

Схильність до широких узагальнень сучасники сприймали як одну з найхарактерніших особливостей Московської школи¹⁰. «Його пафос, — писав про Шахматова Д. М. Ушаков, — у загальних побудовах. Шахматов — Ключевський в галузі історії мови»¹¹.

Важливо підкреслити при цьому наочність, конкретність узагальнень Шахматова, яку він вважав рівнозначною доказовості своїх висновків¹². Так, на початку праці «Хронология древнейших русских летописных сводов» Шахматов писав: «Це дослідження виходить з деяких тверджень, які поки не доведені. Розвиток цих тверджень, думаю, рівносильний їх доказові»¹³.

Сучасники відзначали також складність і гіпотетичність побудов Фортунатова й Шахматова¹⁴. На гіпотетичний характер своїх тверджень указував і сам Шахматов¹⁵. Складність тієї або іншої гіпотези була однією з причин її заміни новою; отже, еволюція поглядів Шахматова на історію мовних явищ була пов'язана, зокрема, з пошуком простіших пояснень фактів мови¹⁶.

Тенденція до широких узагальнень об'єднувала Московську школу з Казанською¹⁷; вона протистояла молодограматичній методиці систематизації матеріалу з властивою їй опорою на впорядкування знань при порівняно невеликій вазі узагальнення. Позитивізм молодограматиків¹⁸ виявився, зокрема, у тому, що вони допускали узагальнення лише часткового порядку, причому аргументовані виключно емпіричним матеріалом¹⁹.

¹⁰ Розов В. А. Новейшее направление русской лингвистики в деле изучения древних русских и церковнославянских памятников в связи с общим ходом развития европейского языкознания: Вступ. лекция. — К., 1907. — С. 10.

¹¹ Ушаков Д. Н. А. А. Шахматов — историк русского языка // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1922. — Т. 25 (1920 г.). — С. 261.

¹² Пищальникова В. А. Вопросы общего языкознания в трудах академика А. А. Шахматова: Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1975. — С. 151.

¹³ Шахматов А. А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Журн. м-ва нар. просвещения. — 1897. — № 4. — С. 463.

¹⁴ Булич С. К. Фортунатов (Филипп Федорович) // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1902. — Т. 36. — С. 323; Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Исторический очерк звуков белорусского языка. — М., 1955. — Вып. 1. — С. 653, 655.

¹⁵ Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий // Рус. филол. вестн. — 1894. — Т. 32. — С. 1.

¹⁶ Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. — М., 1962. — С. 655.

¹⁷ На наявність у студіях учених Казанської лінгвістичної школи значних узагальнень указував сам І. О. Бодуен де Куртене, який підкреслював неможливість існування мовознавства (і науки взагалі) без узагальнень (див.: Бодуэн де Куртэнз І. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. 2. — С. 52).

¹⁸ Ми живіємо термін «молодограматизм» у вузькому розумінні, називаючи молодограматиками лише вчених Лейпцизької лінгвістичної школи (див.: Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / НАН України, І-нт мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — С. 10; Абрамичева О., Глуценко В. Молодограматики: школа чи напрям? // Studia metodologica / Гол. ред. О. Лещак. — Тернопіль, 2009. — Вып. 26. — С. 60–66).

¹⁹ Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975. — С. 420.

У Росії ці ідеї втілював насамперед О. І. Соболевський²⁰, який був дуже обережним в узагальненнях²¹. Свою позицію він свідомо протиставляв настановам Московської школи: «Ми не пропонуємо ні на чому не заснованих гіпотез і не віддаємося лінгвістичним мріям (що ввійшли, на жаль, у моду в молоду науку про руську мову)»²². Подібну оцінку студіям учених Московської школи давав С. Й. Смаль-Стоцький: він відзначав у працях Фортунатова, Шахматова, В. К. Поржезинського «велике поле фантазії» та висловлював думку, що їхні результати «переступають межі науки і сягають в область поезії»²³. У м'якшій формі про це писав В. О. Розов, який зазначав, що в учених Московської школи

²⁰ Учені Московської школи вважали Соболевського найвидатнішим представником «історичного методу» в українській і російській компаративістиці (див.: *Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909–10 уч. ак. г. [Литограф. изд.]*.— Х., [1909–10].— С. 5). Історичним вони називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, що містяться насамперед у давніх писемних пам'ятках (там же.— С. 9; *Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология. [Литограф. изд.]*.— Х., 1912.— Вып. 1–2.— С. 17). Отже, пам'ятки виступають тут пріоритетним джерелом вивчення історії мови. Твердження про те, що саме в працях Соболевського дослідження історії фонетичних явищ східнослов'янських мов за писемними пам'ятками в зазначений період було найповнішим і найширшим, для лінгвістичної історіографії є загальноприйнятим. Те, що Соболевський спирався на давні писемні пам'ятки, пояснюється його філософськими поглядами, в основі яких, як і в молодогограматиків, лежав позитивізм із властивою йому орієнтацією на науково встановлений і вірогідний факт як початок і кінець дослідження. Факти минулої мови містяться, на думку Соболевського, лише в давніх писемних пам'ятках; сучасні діалектні дані можуть підтверджувати ті висновки, до яких дослідник приходив шляхом вивчення пам'яток (див.: *Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка*.— К., 1884.— Ч. 1; *Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка*.— 4-е изд.— М., 1907). Погляди Соболевського поділяв його учень М. М. Каринський (див.: *Каринский Н. М. Язык Пскова и его области в XV веке*.— СПб., 1909). Так само підходив до джерел вивчення історії мови А. Ю. Кримський (див.: *Кримський А. Ю. Передне слово // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток писемної староукраїнщини XI–XVIII вв.*— К., 1924.— С. III). Такий підхід Кримський свідомо протиставляв орієнтації на сучасні діалектні дані, яку він пов'язував з ім'ям Шахматова. Саме через це в присвячених джерелам вивчення історії мови докладних розділах капітальних праць Соболевського та Кримського йдеться лише про давні писемні пам'ятки (див.: *Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка*.— С. 5–18; *Кримський А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*.— М., 1907.— Т. 1. Вып. 1.— С. 43–82). І це слід пояснювати аж ніяк не незнанням сучасних діалектів: як відомо, і Соболевський, і Кримський були видатними діалектологами свого часу. Шахматов високо оцінював діалектологічні дослідження Соболевського та Кримського (див.: *Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон*.— СПб., 1899.— Т. 28.— С. 581; *Шахматов А. А. [Рец. на:] Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*. М., 1907–8 // *Rocznik slawistyczny*.— 1909.— Т. 2.— С. 144). Водночас, як вважав Шахматов, орієнтація Соболевського та Кримського на матеріал давніх писемних пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала цим мовознавцям можливості використати в своїх історико-фонетичних дослідженнях той багатий інформативний матеріал сучасних говорів, який був у їхньому розпорядженні. А це значно збіднювало результати (див.: *Шахматов А. А. [Рец. на:] Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья*.— С. 144). Здійснений нами аналіз праць Соболевського, Каринського, Кримського показав, що сучасні діалектні дані вони використовували дуже обмежено, з метою підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу давніх писемних пам'яток. По суті, діалектним даним було відведено констатувальну роль: вони вказують, чи збереглося те або інше явище в сучасних говорах (з можливою модифікацією).

²¹ *Колесов В. В. Алексей Иванович Соболевский // Русская речь*.— 1975.— № 4.— С. 85–86.

²² *Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка*.— Предисл. к 3-му изд.

²³ *Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*.— 1925.— Т. 141–143.— С. 41.

«узагальнювальні гіпотези виявляються занадто відірваними від того матеріалу, на якому вони ґрунтуються»²⁴. Цю «антитезу» чітко виразив М. М. Дурново: «конструктивізм» Шахматова, який «об'єднував факти, відтворені ним, у струнку систему», протистояв «реалізм» Соболевського — «рішучого противника таких побудов»²⁵.

У зв'язку з цим доречно навести думку М. Г. Долобка про те, що у відсутності гіпотез полягає і сила, і слабкість Соболевського як лінгвіста: одержані ним результати можна вважати надійними, проте відмова від гіпотез, які є «штопанням дір нашого знання» та дають можливість привести факти хоча б у тимчасовий порядок, затримує розвиток мовознавчої науки²⁶.

По-різному розв'язували вчені Московської школи (насамперед Шахматов) та представники «історичного методу» (які багато в чому розвивали молодограматичну «лінію» в російському та українському мовознавстві) й питання про співвідносність індукції і дедукції.

На перевагу індукції перед дедукцією вказували молодограматиками²⁷. Про це свідчать дослідження вчених Лейпцизької лінгвістичної школи, здійснені на конкретному мовному матеріалі. Тому, безперечно, Е. А. Макаєв має рацію, стверджуючи, що молодограматична «парадигма» порівняльно-історичного мовознавства побудована на індуктивній основі²⁸.

Якщо Соболевський, ідучи за молодограматиками, у теорії і практиці своїх досліджень віддавав явну перевагу індукції²⁹, то позиція вчених Московської школи була гнучкішою. Фортунатов висував вимогу враховувати діалектику загального і часткового, будуючи загальне з часткового і, навпаки, виводячи часткове із загального, і підкреслював, що таку можливість лінгвістові дає лише порівняльно-історичний метод³⁰. На необхідність поєднувати індукцію і дедукцію у процесі реконструкції мовних фактів минулого вказував Є. Ф. Будде³¹. Таке

²⁴ Розов В. А. Зазнач. праця.— С. 10.

²⁵ Дурново Н. Н. Академик Алексей Иванович Соболевский [некролог] // Slavia.— 1930.— Roč. 8. Seš. 4.— S. 832–833. «Реалістом у мовознавстві» називав Соболевського Є. Ф. Карський (див.: Карский Е. Ф. Труды А. И. Соболевского по палеографии и диалектологии // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам.— М., 1962.— С. 670). Кримський характеризував Соболевського як «крохобора-реаліста», а Шахматова — як «теоретика-філософа» (див.: Кримський А. Ю. Історія української мови [Машинопис. 1940] // Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського.— Ф. 1. Од. зб. 22430.— Арк. 15). Незважаючи на, здавалося б, негативну оцінку творчості Соболевського, Кримський у методології й методиці своїх історико-фонетичних досліджень був близьким саме йому, а не Шахматову, хоча до «лінгвістичних мріянь» ставився не різко негативно, а з розумінням і співчуттям (див.: Кримський А. Ю. Передне слово.— С. III). Наукова суперечка Соболевського і Кримського загальновідома. Наш аналіз відповідних праць показує, що вона мала винятково фактологічний (а не методологічний) характер. Як і Соболевський, Кримський при відтворенні історії фонетичних явищ ішов за давніми рукописами й уникав широких узагальнень, властивих Шахматову і зроблених ним на матеріалі сучасних говорів.

²⁶ Долобок М. Г. Труды А. И. Соболевского в области старославянского языка и письменности // Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд-ние гуманитарных наук.— 1930.— № 1.— С. 50.

²⁷ Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях.— 3-е изд.— М., 1964.— Ч. 1.— С. 191.

²⁸ Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания.— М., 1977.— С. 12.

²⁹ Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— Предисл. к 3-му изд.

³⁰ Про це йдеться в першому лекційному курсі Фортунатова (див.: Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начало XX в.) / Отв. ред. Ф. П. Филин.— М., 1968.— С. 36).

³¹ Будде Е. Ф. Вопросы методологии русского языкознания : Пособие для преподавателей русского языка в средней школе и для самообразования.— Казань, 1917.— С. 32.

гармонійне поєднання індукції і дедукції сучасники вбачали в студіях Фортунатова та Шахматова³².

Конкретний історико-фонетичний матеріал свідчить про це достатньо наочно. Ми маємо на увазі насамперед фортунатовську концепцію праслов'янської («спільнослов'янської») палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та шахматовську концепцію взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

Поряд з високими оцінками висловлювалися й критичні зауваження щодо використання індукції і дедукції в працях учених Московської школи. Надмірне захоплення «готовою теорією», на думку Розова, відбулося в праці Б. М. Ляпунова «Исследование о языке Синодального списка 1-ой Новгородской летописи»³³: сутність ірраціональних голосних (термін «іраціональні голосні» ввів Фортунатов) залишилася незрозумілою Ляпунову до самого кінця праці³⁴.

Важливо відзначити, що в основі систематизації матеріалу в працях учених Московської школи лежить послідовний історизм. Це стало продовженням традицій, що склалися в межах Харківської лінгвістичної школи, і об'єднували Московську школу з Казанською та з молодограматиками. Історизм лежить в основі систематизації матеріалу не тільки в діахронічних, а й у синхронічних дослідженнях учених Московської школи, де історико-мовний матеріал подано у формі історичного коментаря. Саме брак історичного осмислення мовних явищ, на думку Шахматова, зумовив «випадковий і довільний характер» систематизації матеріалу (виділення ознак української та сербської мов і об'єднання їх у «групи») у граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1913)³⁵.

У працях учених Московської школи чітко простежуються прагнення упорядковувати й узагальнювати історико-фонетичний матеріал на концептуальній основі. Найяскравішим прикладом цього може служити шахматовська концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

З усвідомленням системного характеру фонетичних змін була пов'язана вимога Шахматова «розглядати однорідні явища, що залежали у своєму походженні від однієї спільної причини та виникли в один і той же час, не поодиноці, а разом, у зв'язному викладі»³⁶. Отже, Шахматов ставив завдання реконструкції системи однорідних (паралельних) фонетичних законів, що об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови.

Одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних, а Бодуеном де Куртене — третьої палаталізації

³² Див.: Щепкин В. Н. Филипп Федорович Фортунатов [некролог] // Рус. филол. вестн.— 1914.— № 3–4.— С. 418; Щерба Л. В. Методы лингвистических работ А. А. Шахматова // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.— Л., 1974.— С. 398; Лукьяненко А. М. Основные методы и направления в области славянского языкознания в связи с историческим ходом развития языкознания вообще, индоевропейского — в частности : Вступ. лекция.— К., 1909.— С. 29.

³³ Ляпунов Б. М. Исследование о языке синодального списка 1-ой Новгородской летописи // Исслед. по рус. яз.— 1900.— Т. 2. Вып. 2.— VI, 289 с.

³⁴ Розов В. А. Значч. праця.— С. 15.

³⁵ Шахматов А. А. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського языка : Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stocky und T. Gartner. Wien, 1913 // Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 16.

³⁶ Шахматов А. А. [Рец. на:] Gebauer J. Historická mluvnické jazyka českého. Díl. 1. V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1900.— Т. 66. № 6.— С. 35.

задньоязикових у праслов'янській мові³⁷. Здійснення в праслов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових у позиції перед голосними переднього ряду (а у випадку третьої палаталізації — після голосних переднього ряду) змусило Фортунатова висунути припущення, що праслов'янські губні та передньоязикові також пом'якшувалися перед передніми голосними, але палаталізація була неповною (до ступеня «напівм'якості») ³⁸.

Цю тезу Шахматов обґрунтував у багатьох своїх працях³⁹. Проте нею вчений не обмежився.

Як фонетичний закон, паралельний законам палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду, Шахматов реконструював закон лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду (ці закони, з погляду дослідника, діяли в «передісторії» східнослов'янських мов). Реконструкція закону лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду стала оригінальним внеском Шахматова в компаративістику. Зазначивши паралелізм цих законів, Шахматов увів в історичну фонетику слов'янських мов поняття акомодатії приголосних наступним голосним⁴⁰.

Поряд з регресивною акомодатією приголосних Шахматов реконструював і прогресивну палаталізацію та лабіалізацію приголосного *r* у праслов'янських (у ранніх працях — прасхіднослов'янських) «дифтонгічних сполученнях» *er*, *ьr*, *or*, *ьr* (у термінології Шахматова — «спільнослов'янських», «спільноруських») ⁴¹.

Отже, фонетичні закони палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) учений об'єднав як такі, що мають спільну причину — вплив голосних переднього або заднього ряду на приголосні в межах складу.

Паралельними в інтерпретації Шахматова є й такі реконструйовані ним фонетичні закони, як $\epsilon > \check{a} > q > a$, $e > \ddot{o} > o$, $ь > \ddot{u} > o$, $e > \check{a} > a$, $\bar{e} > \check{a} > a$. Не зачіпаючи питання про хронологію цих процесів, їхні етапи, відзначимо, що їх було об'єднано як V-депалаталізації, в основі яких лежить спільна причина — «дисиміляція» з попередніми м'якими приголосними, що стали м'якими саме внаслідок

³⁷ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков : Краткий очерк // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т. — М., 1956. — Т. 1. — С. 398–400, 413–416; Бодуэн де Куртене И. А. Два вопроса из учения о «смягчении», или палатализации, в славянских языках // Отд. отд. из Учен. зап. Юрьев. ун-та, 1893. — № 2. — Юрьев, 1893. — С. 14–17.

³⁸ Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 18.

³⁹ Шахматов А. А. Русский язык : Лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. [Литограф. изд. — М., 1890–91]. — С. 149; Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893. — С. 13–16; Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging // Archiv für slavische Philologie. — 1903. — Bd. 25. — S. 225; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 уч. г.) : Введение. — 2-е [литограф.] изд. — СПб., 1910–11. — Ч. 1. — С. 15; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — М., 2002. — С. 59–60; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка : Лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1918–19 уч. г. // Архив Російської АН, СПб. — Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 334. — Арк. 23.

⁴⁰ Глуценко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. — С. 38; Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві. — С. 157; Глуценко В. А. О. О. Шахматов про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов // Вісн. Слов'ян. держ. пед. ун-ту : Зб. наук. праць. — Слов'янськ, 2005. — Вип. 1. — С. 113–114.

⁴¹ Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягченные согласные // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1901. — Т. 67. № 7. — С. 48–49; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 35, 44, 47–48, 62–63; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка. — Арк. 22 зв.

впливу голосних переднього ряду [ɛ], [e], [ɛ̃], [ɚ], тобто в результаті дії закону палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду⁴².

Проте й на цьому вчений не зупинився.

Як вважав Шахматов, перехід «напівм'яких» приголосних у м'які, що відбувся в прасхіднослов'янській мові («спільноруській прамові»), викликав зміни у вокалізмі. Вони були зумовлені тим, що звукосполученням «м'який приголосний + голосний переднього ряду середнього або низького підняття», на відміну від сполучень «м'який приголосний + голосний переднього ряду високого підняття», була властивою неоднорідність артикуляції приголосних і голосних. Такі фізіологічно неоднорідні звукосполучення в прасхіднослов'янській мові змінювалися. Це стало продовженням праслов'янської тенденції і дало ті ж результати, а саме зміни в артикуляції голосних невисокого підняття. Головна відмінність цього процесу в прасхіднослов'янській мові від подібного в праслов'янській полягає в тому, що в прасхіднослов'янській він відбувся після «вторинно пом'якшених» приголосних. При цьому артикуляція голосних змінювалася двома шляхами залежно від того, чи взаємодіяли голосні з наступними приголосними. У цю взаємодію не вступали звуки [ɛ] та [ā] (завдяки носовому призвучу), а також голосний [e], якщо він був у кінці слова ([ɚ] сильний у такій позиції не вживався). У сполученнях [t'ɛ], [t'ā], [t'e] (де [t'] — будь-який «вторинно пом'якшений») відбувалася «дисиміляція» голосних і приголосних. Унаслідок цього виникли зміни в артикуляції голосних: $t'ɛ > t'ā > t'q$ (змінилися підняття та ряд), $t'ā > t'q$ (змінився ряд), $t'e > t'ā$ (змінилося підняття)⁴³.

Наслідки взаємодії голосних переднього ряду з наступними приголосними Шахматов оцінював по-різному. Спочатку вчений припускав, що така взаємодія була як перед м'якими, так і перед твердими приголосними. Перед м'якими приголосними звуки [e] та [ɚ] сильний асимілювалися, набуваючи закритого характеру. Звук [ā] у позиції перед м'якими приголосними не змінювався; перед твердими він переходив в [a]⁴⁴. Пізніше Шахматов змінив свій погляд. Перехід $e > ē$ він реконструював для «східноруського» та «північноруського» наріч; в обох цей процес здійснювався незалежно. Звук [ā] в прасхіднослов'янській мові в будь-якій позиції змінювався в [a]⁴⁵.

На думку Шахматова, перед твердими приголосними голосні [e] та [ɚ] сильний зазнавали впливу як попередніх приголосних (здійснювалася «дисиміляція»), так і наступних (відбувалася «асиміляція»). Унаслідок цього [e] змінювався в [ō] (лабіалізований голосний переднього ряду), а [ɚ] — у лабіалізований [ɚ] або «й ірраціональний» ([u] переднього ряду)⁴⁶.

Важливо відзначити, що, з погляду дослідника, лабіалізація приголосних у праслов'янській мові відбулася до переходу [ū] в [ū̄] та [u] в [ɚ] — нелабіалізо-

⁴² Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягченные согласные.— С. 21–23, 29–30, 34–35, 38, 44–45; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909–10 уч. г.) : Очерк истории звуков русского языка. [Литограф. изд.— СПб., 1909–10.]— Ч. 2.— С. 16–18, 44–45; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 117–119, 126, 134, 136.

⁴³ Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягченные согласные.— С. 21–24, 29–30; Шахматов А. А. Курс истории русского языка...— С. 16–17; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 126, 136.

⁴⁴ Шахматов А. А. Русский язык.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка.— С. 34–35, 38, 44–45; Шахматов А. А. Курс истории русского языка.— С. 18, 44–45.

⁴⁵ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 345, 117–119.

⁴⁶ Шахматов А. А. К истории звуков русского языка.— С. 35, 44–45; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 134.

вані голосні середнього ряду⁴⁷. Це дозволяє зробити висновок: у концепції Шахматова імпліцитно міститься припущення, що лабіалізація приголосних перед голосними заднього ряду була викликана делабіалізацією голосних⁴⁸.

Отже, депалаталізація та делабіалізація голосних у концепції Шахматова виступають як процеси паралельні, однорідні⁴⁹.

Таким чином, Шахматов висунув тезу про характерну для праслов'янської та прасхіднослов'янської мов тенденцію до однорідності звуків у складі з поглядом передньої або непередньої артикуляції. Тим самим, як відзначають дослідники⁵⁰, було висловлено ідею складового сингармонізму (хоча сам цей термін пізнішого походження).

Завдяки шахматовській реконструкції систем архетипів і однорідних фонетичних законів, що об'єднані спільною причиною і діють у певний період розвитку мови, історія фонетичної системи виступає як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (палаталізованість і лабіовеларизованість приголосних).

Вивчення праць представників порівняльно-історичного мовознавства другого періоду свідчить, що теза Шахматова про акомодацию приголосних наступним голосним у її ранньому варіанті, відповідно до якого в праслов'янській мові палаталізувалися та лабіалізувалися лише задньоязикові приголосні, а губні та передньоязикові зазнавали акомодации вже в прасхіднослов'янській мові, — прийняли тільки односторонні вченого Дурново, Будде та Кульбакін. Лише в працях учених Московської школи можна знайти в зазначений період і посилання на шахматовські V-депалаталізації⁵¹. Проте в пізніших узагальнювальних працях Дурново та Кульбакіна про лабіалізацію приголосних узагалі не йдеться, а окремі V-депалаталізації розглянуто як процеси не взаємопов'язані, ізолювані⁵².

Щодо шахматовської концепції в її пізньому варіанті (акомодация приголосних будь-якого місця творення відбулася в праслов'янській мові), то її позитивна оцінка в зазначений період міститься лише в присвяченій Шахматову праці

⁴⁷ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 134. До цього висновку вчений прийшов не відразу. Раніше, розглядаючи деякі фонетичні явища західнослов'янських мов і дотримуючись твердження про те, що лабіалізовані приголосні виникли після розпаду праслов'янської мови, Шахматов писав про лабіалізацію приголосних перед лабіалізованими голосними, що відбулася в «західнослов'янську епоху» (див.: Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: О полногласии и некоторых других явлениях. — СПб., 1903. — С. 10).

⁴⁸ Глущенко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. — С. 43.

⁴⁹ Глущенко В. А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — С. 159.

⁵⁰ Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация. — Минск, 1968. — С. 51.

⁵¹ Дурново Н. Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907–8 ак. г. в Московском ун-те. [Литограф. изд. — М., 1907–8]. — С. 99–101, 156–161; Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906–7 ак. г. — Казань, 1907. — С. 89–97, 111, 115; Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. — 2-е изд. — Казань, 1913. — С. 197–204; Кульбакин С. М. История русского языка. — С. 53–56. При цьому Дурново дещо модифікував шахматовську концепцію, висунувши припущення, що губні та передньоязикові приголосні палаталізувалися й лабіалізувалися в тих говорах праслов'янської мови, з яких пізніше виникли східно-західнослов'янські мови.

⁵² Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. — М.; Ленинград, 1924. — С. 151–152, 170, 203; Кульбакин С. М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. — Х., 1919. — С. 27–32.

Ляпунова⁵³. Подальшого ж поглиблення вона не одержала. Це можна пояснити гіпотетичністю концепції Шахматова, сміливістю її тверджень (джерелом цієї концепції стали майже виключно сучасні діалектні дані).

Отже, сучасники Шахматова недооцінили його концепцію. По-справжньому її було оцінено лише з фонологічних позицій.

З виникненням історичної фонології твердження Шахматова про дуже ранню (періоду відносної єдності праслов'янської мови) акомодацию (не тільки палаталізацію, а й лабіалізацію) приголосних голосним у межах складу підтримав ряд лінгвістів⁵⁴. Воно, за словами В. К. Журавльова, «як зерно, принесло свої плоди в цілій серії нових найвизначніших узагальнень і відкриттів»: Р. О. Якобсон, переписавши цю тезу в термінах фонології, прийшов до висновку про наявність тембрової кореляції складів і складового сингармонізму в праслов'янській мові⁵⁵. Виникає термін «силабема»⁵⁶. Введення поняття групового сингармонізму⁵⁷ дозволило висунути й обґрунтувати тезу про трансформацію групового сингармонізму в складовий у праслов'янській та пов'язати це з дією закону відкритого складу⁵⁸. Повна реалізація цього закону⁵⁹ спричинилася до руйнування сингармонізму, до розпаду групофоном і — пізніше — силабем. Це викликало занепад редукованих⁶⁰, який сприяв формуванню кореляції приголосних за м'якістю / твердістю. З виникненням у частині слов'янських мов цієї кореляції і пов'язані слов'янські V-депалаталізації⁶¹. У пошуках вихідного пункту зазначе-

⁵³ Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова : Обзор его лингвистических трудов // Отд. отд. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1923, 1924, т. 28, 29.— Ленинград, 1925.— С. 64.

⁵⁴ Jakobson R. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves // Travaux du Cercle linguistique de Prague.— 1929.— Т. 2.— Р. 8, 20–23; Martinet A. Économie des changements phonétiques : Traité de phonologie diachronique.— Berne, 1955.— Р. 356; Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания.— 1961.— № 4.— С. 33–45; Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 32–42, 168.

⁵⁵ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева.— М., 1987.— С. 468. Як відзначає Журавльов, твердження про відмінність твердих і м'яких складів у праслов'янській мові висунув Бодуен де Куртене, проте Якобсон сформулював його незалежно від фундатора Казанської школи.

⁵⁶ Аванесов Р. И. Из истории русского вокализма : Звуки *i* и *y* // Вестн. Моск. ун-та.— 1947.— № 1.— С. 41–57.

⁵⁷ Петрович Э. О некоторых сходствах между румынской и славянской фонематическими системами // Slavia.— 1959.— Роқ. 28. Сеš. 1.— S. 12–19.

⁵⁸ Журавлев В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке : Опыт диахронической фонологии.— Минск, 1963.— 46 с.

⁵⁹ За спостереженнями Журавльова, першим велику роль закону відкритого складу для розвитку фонетичної системи праслов'янської мови показав Г. А. Льїнський (див.: Ильинский Г. А. [Рец. на:] Huger O. Uvod do dějin jazyka českého. Praha, 1924 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1926.— Т. 31.— С. 349).

⁶⁰ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов.— С. 483–484.

⁶¹ Van Wijk N. La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves // Slavia.— 1937.— Роқ. 15. Сеš. 1.— S. 27–33; Mareš F. V. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty // Slavia.— 1956.— Роқ. 25. Сеš. 4.— S. 480–483; Furdal A. Rozpad jazyka praslaviańskiego w świetle rozwoju głosowego.— Wrocław, 1961.— S. 47–55; Калынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках.— М., 1961.— С. 19–20; Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 31, 52–55; Чэжман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці — мяккасці ў беларускай мове.— Мінск, 1970.— С. 72–78.

них явищ процес лабіалізації приголосних і зв'язані з ним процеси делабіалізації голосних і виникнення протетичного [ц] пов'язують з сатемовою палаталізацією та генезисом слов'янського [х]⁶².

Отже, у дослідженні глобальних процесів історії фонологічних систем східнослов'янських (і, ширше, слов'янських) мов історична фонологія пішла по вказаному Шахматовим шляху пошуку єдиних пояснень для низки фонологічних змін, що дозволяє моделювати історію фонологічної системи як ланцюг причиново пов'язаних фонологічних процесів. Цікаво відзначити, що В. І. Постовалова ілюструє цю тенденцію «спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах — палаталізації, збігу *o* з *a* та закону відкритих складів» у студіях Журавльова⁶³.

Заперечуючи правомірність систематизації на основі абсолютної хронології⁶⁴, Шахматов у працях узагальнювального характеру, насамперед в «Очерке древнейшего периода истории русского языка», розташовує матеріал на основі відносної хронології за «колінами» родовідного дерева, що не заступає систематизації на концептуальній основі: шляхом численних посилок учений пов'язує фонетичні явища різних епох як елементи єдиного еволюційного процесу.

Учені Московської школи намагалися найефективніше використовувати емпіричний матеріал — як зібраний ними самими, так і взятий з праць сучасників і попередників. Зразком урахування й ретельної обробки емпіричного матеріалу, зібраного іншими дослідниками, можна вважати розгляд Шахматовим таких явищ, властивих російським говорам, як акання та наявність [δ]⁶⁵.

Уміло використовували Фортунатов і його учні й другий елемент первинного рівня знань — теоретичні джерела. Так, гіпотеза Шахматова про лабіалізований характер приголосних праслов'янської та прасхіднослов'янської мов перед голосними заднього ряду стала закономірним узагальненням мовного матеріалу, зібраного мовознавством у кінці XIX ст. Ідею цього явища підказували Шахматову дослідження з фонетики індоєвропейських (зокрема слов'янських) мов, автори яких встановили наявність у деяких з цих мов (у тому числі в російській) лабіалізованих приголосних⁶⁶. Дослідники відзначали паралелізм явищ палаталізованості та лабіалізованості приголосних⁶⁷. Ці факти вимагали історичної інтерпретації. Її можливість підкріплювалася реконструкцією в праїндоєвропейській мові лабіалізованих задньоязикових (гутуральних) приголосних у працях

⁶² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов.— С. 484.

⁶³ Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа.— М., 1978.— С. 171.

⁶⁴ Шахматов А. А. [Ред. на:] Finck F. N. Zwei russische Märchen in phonetischer Schreibung. Phonetische Studien, Bd. 9, 1895–96, S. 1–12 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1897.— Т. 2. Кн. 1.— С. 36–37.

⁶⁵ Шахматов А. А. Курс истории русского языка...— С. 671–693; Шахматов А. А. Дифтонги *yo* и *ie* в великорусских говорах [Публикация В. В. Колесова] // Вопр. языкознания.— 1964.— № 5.— С. 111–115.

⁶⁶ Sweet H. Russian pronunciation // Transactions of the Philological Society. 1877–78–79.— London, 1879.— P. 543–559; Путьята А. К теории индоєвропейского вокализма.— М., 1881.— С. 95–96, 109; Finck F. N. Zwei russische Märchen in phonetischer Schreibung // Phonetische Studien.— 1895–96.— Bd. 9.— S. 1–12; Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды: В 2 т.— Т. 1.— С. 99.

⁶⁷ Sievers E. Grundzüge der Lautphysiologie.— Leipzig, 1876.— S. 105; Путьята А. Знач. праця.— С. 109–111; Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение...— С. 99.

Г. Асколі, А. Фіка, Й. Шмідта, А. Беценбергера, Г. Остгофа, К. Бругмана, Б. Дельбрюка, Фортунатова⁶⁸.

Об'єднавши ці факти та осмисливши їх з позиції історизму, Шахматов і прийшов до висновку про давню хронологію виникнення лабіалізованих приголосних на слов'янському ґрунті.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в поглибленому вивченні прийому систематизації в компаративістиці XIX ст. — початку XXI ст.

(Слов'янськ)

V. A. GLUSHCHENKO

THE SYSTEMATIZATION OF LINGUISTIC MATERIAL IN THE RESEARCHES OF A. A. SHAKHMATOV

The expediency of the linguistic historiographical research of the role of the method of systematization of knowledge in the origin and formation of the linguistic concepts has been proved. It has been shown how the effective application of the systematization method by A. A. Shakhmatov contributed to the comprehensive research of the history of the East Slavic languages phonetic systems.

Key words: systematization of material, linguistic historiographical aspect, history of the phonetic systems of East Slavic languages, the concept of interaction of vocalism and consonantism.

⁶⁸ *Ascoli G.* Corsi di glottologia : Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino.— Torino e Firenze, 1870.— V. 1; *Fick A.* Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas.— Göttingen, 1873.— S. 3–34; *Schmidt J.* Zwei arische *a*-laute und die palatalen // *Ztschr. für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen.*— 1881.— Bd. 25.— S. 114–135; *Bezzenger A.* Die indogermanischen Gutturalreihen // *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen.*— 1890.— Bd. 16.— S. 234–236; *Osthoff H.* Labiovelare Media und Media aspirata im Keltischen // *Indogermanische Forschungen.*— 1894.— Bd. 4.— S. 264–265; *Brugmann K., Delbrück B.* Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen.— Strassburg, 1897.— Bd. 1.— S. 542–586, 616–621; *Фортунатов Ф. Ф.* Сравнительная фонетика индоевропейских языков.— С. 395–401.